

תקציר

מחקר זה עוסק בטיפול ביתומים בחברה היהודית במשך ארבעים שנה בפלשתינה-א"י המנדטורית ובמדינת ישראל. המחקר ממפה ארבעה מופעים של יתמות בחברה היהודית המשתנה, הנבחנים מנקודת מבטם של גורמי עזרה חברתית וחינוך אשר פעלו לסייע ליתומים: יתמות ביישוב הישן, יתמות מחוץ לארץ ישראל, יתמות לאומית ויתמות בתוך המשפחה. מחקר זה מתאר עזרה חברתית בארבעה תחומים עיקריים – פילנתרופיה, עבודה סוציאלית, ביטחון סוציאלי וחינוך. בתחום החינוך נבעה הפעילות מכמה תפיסות: במרבית מופעי היתמות נבעה הפעילות מתפיסות הומניסטיות-סוציאליסטיות, ובמופע יתמות יחיד, יתמות היישוב הישן, נבעה מקצת מן הפעילות מתפיסות אורתודוקסיות נוגדות מודרנה.

כל פרקי המחקר מדגימים כיצד היתמות – מצב אישי ומשפחתי – היא גם תופעה היסטורית חברתית שנכחה והשפיעה על החברה היהודית ביישוב ובמדינת ישראל הצעירה. בחינת היחס ליתמות שופכת אור על תחומים מעשיים רבי חשיבות: ביטויי שכול, חינוך, אימוץ, מערכת היחסים בין מדינת ישראל לחברה החרדית, הגירה וקליטת עלייה, ביטחון סוציאלי וגבולותיה של מדינת הרווחה הישראלית. מסקנתו המרכזית של המחקר היא שבמעבר מיישוב למדינה הפכה היתמות מקטגוריה רחבה שכללה ילדים שהוריהם לא יכלו לפרנס אותם, לקטגוריה התלויה בנסיבות ההתייתמות, בקהילה אליה השתייכו היתומים או באופן הטיפול בהם. ההיסטוריה של הטיפול ביתומים המשורטטת במחקר מאפשרת לנו ללמוד על צמיחתה של החברה היישובית והישראלית ועל התחדדות ההבדלים בין מגזרים, קהילות ומעמדות בחברה זו, כפועל יוצא של ההתרחבות הגיאוגרפית והגידול הדמוגרפי בין השנים 1920 ו-1960.

בחמשת פרקי המחקר נבחנות סוגיות עקרוניות בתחום היתמות והטיפול ביתומים בשנים 1920–1960 ביישוב היהודי בתקופת המנדט ולאחר קום מדינת ישראל. סוגיות אלה מספרות את סיפור התעצבותה של החברה היישובית והישראלית כחברה משתנה ומרובת מסגרות קהילתיות. היתמות נבחנת כאן כאמצעי לבחינת תפיסות ילדות, הורות, משפחה ואחריות קהילתית באותה חברה משתנה ומגוונת, שכן הטיפול ביתמות הוא צומת חברתי שבו נפגשים ילדים עם מבוגרים, עניים עם בני מעמדות גבוהים, ושוליים עם אליטה.

על רקע היציבות הטיפולית ביישוב הישן, כלומר בתי התומים והיתומות שמרביתם פעלו בירושלים מן המאה ה-19, בחנתי בפרק הראשון את צמיחתן של חלופות טיפוליות ליתומים ביישוב החדש. בחינה זו נעשתה באמצעות שני מקרי מבחן. הראשון הוא "מאיר שפיה", כפר ילדים ונוער, שבשנת הלימודים תרפ"ד (1923–1924) שימש מוסד חינוכי ליתומות שהגיעו מבתי יתומות בירושלים ובצפת. משה והדסה קלורי, מנהלי הכפר בשנה זו, ניסו להנחיל לחניכותיהם חינוך הומניסטי בצד חינוך לעבודה. בפועל הם יצרו מוסד היברידי, בין בית יתומות לכפר ילדים ונוער. הכפר נבדל מבתי התומים והיתומות של היישוב הישן בשיטה החינוכית ובסביבתו הכפרית, ונבדל מכפרי הילדים והנוער בהרכב החברתי – בכפר חיו חניכות בלבד ללא חניכים.

במקרה המבחן השני סקרתי את ניסיונות האומנה של משפחות ברחובות. המשפחות קיבלו לאומנה פעוטות יתומים שעלו מתימן החל משנת 1943. את הניסיון ניהל המחנך יעקב קוטלצ'וק-צוק, שניהל את המפעל החינוכי שייסדה ד"ר מיה רוזנברג ברחובות, בשכונות שעריים ומרמורק שבהן גרו בעיקר יוצאי תימן. רוב הפעוטות מצאו מקום אצל משפחות וגדלו בבתיהן. הצלחת היוזמה הזאת – בניגוד ליוזמות אומנה אחרות שיועדו לילדים עולים במשפחות עירוניות בתחילת שנות הארבעים – נבעה ככל הנראה מכך שילדי הקבוצה ברחובות היו בפיקוח של מוסד חינוכי בשכונה שבה גרו, ונקלטו באותו הזמן על ידי משפחות שיש לשער שהכירו זו את זו ויכלו לתמוך האחת בשנייה. שני מקרי המבחן מדגימים את הרוח הניסיונית בטיפול ביתומים וביתומות בתקופת המנדט ביישוב החדש, ואת מנעד האפשרויות הרחב בתחום זה.

בפרק השני נבחנו השפעות המעבר משלטון המנדט הבריטי לריבונות ישראלית על בתי התומים של היישוב הישן ומן הצד השני נבחנו גבולות מדינת הרווחה הישראלית באמצעות מוסדות אלה. לצורך בחינה זו נבחר בית התומים דיסקין, בית יתומים גדול וחשוב בירושלים, מתקופת המנדט – אז הפך בית התומים להקדש, ועד שנות החמישים. צוות בית התומים דגל בשמרנות חינוכית והתנגד לשינויים בתוכנית הלימודים ובאופי המוסד. בתחילת שנת 1949, בעקבות בריחה של חניכים מן המוסד, החלו להתפרסם האשמות חמורות נגד בית התומים בנוגע לטיפול בחניכים. ממשלת ישראל הקימה ועדת חקירה לבחינת האשמות אלה. מסקנות הוועדה היו חמורות והיא המליצה על שינויים רבים בדרכי המוסד. הוועדה גם הניחה שהכשלים שנמצאו לא אפיינו רק את בית התומים דיסקין, אלא אפיינו גם בתי יתומים אחרים. אחד מן השינויים החשובים שעליהם המליצה

הוועדה היה לבחור בזרם חינוכי מבין ארבעת הזרמים החינוכיים שפעלו אז במדינת ישראל, שאליו ישתייך תלמוד התורה שפעל בבית היתומים.

בית היתומים לא יישם את מסקנות הוועדה לאורך זמן. אף שנציגי משרדי הממשלה פיקחו בתחילת שנות החמישים על בית היתומים, לא הייתה לממשלת ישראל סמכות חוקית לכפות על בית היתומים לשנות את דרכיו. בין היתר, נוהל בית היתומים דיסקין על פי עקרונות יסוד שלא עמדו בדרישות הפרויקט ההיגייני המערבי, פרויקט שאחת מסוכנותיו העיקריות בתקופת המנדט הייתה "הסתדרות הנשים הציונית הדסה". בנוסף, בשנות החמישים בוטלה שיטת הזרמים, וההמלצה העיקרית של ועדת החקירה הפכה לבלתי רלוונטית. בית היתומים, אשר היה נחוץ למדינת ישראל לטיפול בילדים חרדים שמשפחתם לא יכלה לטפל בהם, מדגים את גבול השפעתה של מדינת הרווחה הישראלית: שיתוף הפעולה עם מוסדות המדינה, והסמכות החוקית להתערב בפעילותם של מוסדות סעד פרטיים.

הפרק השלישי עוסק במנגנוני הביטחון הסוציאלי שפעלו למען יתומים במדינת ישראל בשנות החמישים. הפרק מתמקד ביתומי מלחמת העצמאות וצה"ל – קבוצה שזכתה לעדיפות בתקציב ובטיפול בשנים אלה. הסיוע העיקרי ליתומים קטינים במסגרת מדיניות הביטחון הסוציאלי של מדינת ישראל בשנות החמישים היה תגמולים ששולמו למי שטיפל בהם, אשר לרוב הייתה אימם האלמנה. מלבד זאת היו יתומים, בכללם יתומי מלחמת העצמאות וצה"ל, שהועברו למוסדות פנימייתיים משום שההורה החי שלהם לא היה יכול לטפל בהם. משרד הביטחון תמך ביתומי מלחמת העצמאות וצה"ל, הביטוח הלאומי תמך ביתומים שההורה שלהם היה מבוטח ונפטר בתאונת עבודה או בדרך אחרת. יתומים אחרים שהיו זכאים לתמיכת המדינה – נתמכו על ידי משרד הסעד.

מן המחקר על מדינת הרווחה הישראלית אפשר ללמוד כי תנאי הביטחון הסוציאלי נקבעו על פי התרומה למאמץ הלאומי. מוסדות המדינה העניקו יחס טוב יותר לנכי צה"ל מהיחס שאותו העניקו לנכים אחרים. כמוהם גם יתומי מלחמת העצמאות וצה"ל שזכו ברוב המקרים לתגמולים גבוהים יותר ביחס ליתומים אחרים וטופלו על ידי משרד ממשלתי בעל מעמד גבוה יותר של המוסד לביטוח לאומי ושל משרד הסעד. אגף

השיקום במחלקת כוח אדם במשרד הביטחון פעל באופן אבהי מובהק כלפי היתומים: הוא דאג לפרנסתם ולחינוכם, ניסה לשפר את הסיוע לאלמנות וחילק מתנות סמליות ליתומים כדי לשפר את מצב רוחם.

בפרק הרביעי נבחנו יתומי מלחמת העצמאות וצה"ל ביחס לשתי תפיסות שכול שהיו מקובלות בשנות החמישים. התפיסה הראשונה היא תפיסת השכול הישראלית מבוססת המשפחה. מתפיסה זו צמחה "משפחת השכול" – קבוצה שכללה הורים שכולים, אלמנות ויתומים וכן קרובי משפחה אחרים – אשר הפכה לקבוצת לחץ פוליטית. הארגון שייצג את משפחת השכול בשנים אלה היה "יד לבנים". הפרק מצביע על ההיררכיה שהתקבעה בתוך משפחת השכול: בראשה עמדו ההורים השכולים ומתחתיהם היתומים והאלמנות. מצב זה גרם לכך שההורים השכולים ייצגו את האינטרסים שלהם בהצלחה, ואילו האינטרסים של שאר קרובי המשפחה יוצגו בהצלחה מוגבלת. מסיבה זו קם לפחות ארגון אלמנות ויתומים בגירים אחד בשנות החמישים, שפעל לייצוג עצמי מול משרד הביטחון. מלבד זאת הפרק מצביע על שתיתקם של יתומי מלחמת העצמאות וצה"ל בנוגע להנצחת אבותיהם ובנוגע לזכויותיהם.

תפיסת השכול השנייה שבחנתי בפרק זה היא תפיסה אוניברסלית של שכול, שעל פיה כל נפגעי המלחמות – הרוגים ובני משפחותיהם ונכים ובני משפחותיהם – הם קורבנותיה של המלחמה במידה שווה. תפיסה זו, שסתרה את תפיסת השכול הלאומית הישראלית, עמדה בבסיס פעולתם של ארגונים בין-לאומיים שונים, וכן בבסיס פעולתה של "הפדרציה העולמית לחיילים משוחררים" (ה-WVF). הפדרציה, אשר עבדה עם האו"ם, הפעילה מחנות קיץ לילדים שנפגעו במלחמה, כלומר ילדים של נופלים ונכי מלחמה. למחנות קיץ אלה נשלחה מישראל בשנת 1954 קבוצה קטנה של בניהם ובנותיהם של נופלים במלחמת העולם השנייה, במלחמת העצמאות, בשירות בצה"ל ובנו של נכה מלחמת העולם השנייה. מרשמייהם של יתומי מלחמת העצמאות וצה"ל בקבוצה זו עולה כי הם ספגו את המסרים האוניברסליים של מחנות הקיץ במידה מוגבלת, וכי עיקר כתיבתם נותרה מוכוונת תפיסת השכול הישראלית הלאומית.

בפרק החמישי נבחנה תופעת האימוץ במדינת ישראל בשנות החמישים. הפרק עסק באימוץ בכלל ובאימוץ רשמי של יתומים בפרט, לרוב על ידי אב חורג שנשא לאישה את אימם האלמנה. מותו של הורה וגירושין נתפסו כמצבים שגרמו למשפחות להיות "הרוסות", כלומר משפחות שלא פעלו במתכונת ההטרור-

נורמטיבית של אב ואם מולידים – בחלוקת תפקידים ממוגדרת – וילדים. בהמשך לקו חשיבה זה נתפס האימוץ דרך ליצירת משפחה "שלמה", כלומר משפחה שענתה על דרישות אלה לפחות למראית עין. כך היה האימוץ לדרך לגיטימית ליצירת תא משפחתי. מן הנתונים שהבאתי בפרק עולה כי בעשור הראשון של מדינת ישראל אושרו בכל שנה בין עשרות למאות צווי אימוץ בבתי המשפט המחוזיים.

אחד מן הצעדים שנקטו הורים מאמצים היה בקשת צו אימוץ מבית המשפט, במקרים רבים כדי לאפשר את שינוי שם המשפחה של הילד המאומץ לשם המשפחה של האב או של ההורים המאמצים. בד בבד למען חיזוק מראית העין של משפחה ביולוגית "שלמה" חיפשו הורים מאמצים דרכים לשמור על האימוץ בסוד. למשל, נוסף על שינוי השם בתעודת הזהות היו שפעלו בניגוד לחוק לשינוי רטרואקטיבי של פרטי תעודת הלידה. יתר על כן, היו הורים מאמצים שבניגוד לעצות מומחים שמרו את סוד האימוץ אף מן המאומצים עצמם. המשמעות הייתה שבמדינת ישראל חיו יתומים עם אימם המולידה ועם אב מאמץ שאותו חשבו לאביהם המוליד. בין יתומים אלה היו גם יתומי מלחמת העצמאות וצה"ל.